

પાં ૬ : ૩:

૫ ૬ ૨ ૭ : ૧૩ :

: - પંથની ભજનશૃષ્ટિ - :

ભજન સાહિત્યનું સ્વરૂપ જોઈએ તો એમાં અનેક પંથોને વિચારધારાનું સ્વરૂપ સંબંધિત છે. પંથપ્રવાહનાં તીર્થો એવા મુખ્ય જણ માર્ગોની વાણી ભજનિકોની દુનિયામાં પ્રચલિત છે. : ૧: મહામાર્ગ, ૨. નાથયોગ, ૩. સંતમરંપરા (જીગણ-નિર્ગુણ). ભજનધારાના આ જણ મુખ્ય પાટના સર્જકો વિશે એમાં પ્રદાન કરનારાઓ અને હવે આ પ્રકરણમાં સમગ્રમાં ચર્ચા કરીશું. એમાં મહામાર્ગ, નાથયોગ, ને સંતમરંપરાની ભજનશૃષ્ટિનો આપ પ્રકટ કરવાની દૃષ્ટિ છે.

૧: મહામાર્ગ - વિજાર-નિવિચા ધર્મ-બીજધર્મની ભજનશૃષ્ટિ:

મહામાર્ગ તો મહાતુલાઓનો માર્ગ છે. એના અનુયાયીઓ શુરશક્તી છે ને ન્યોતની ચારાધના કરનાર છે. સકતો પાટપરની ચર્ચાક ન્યોતનું દર્શન નિરંજનદીપ્તિ એવું ગણીને ચાનંદની સમાધિમાં આત્માનો પરમાત્મામાં ભવ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. મહાયાન કે વજ્રયાન સાધનામાં મહામાર્ગનું મૂળી મૂકે છે. કદાચ એથી પણ આગળ મહામાર્ગનાં તત્ત્વો અલિપ્તથી ન સિવ-શક્તીની જીવનપ્રણાલી સુધી લંબાતા હોય અને એમાં વિલીન થઈ જતા હોય એ અસંભવિત નથી.

સત્ય એ દરેક ધર્મની ઉપાસનામાં સાધન છે ને એની દ્વારા પરમાત્માનું શોધન કરવું ઈષ્ટ ગણાય છે. સત્ - માર્ગના શોધક તરીકે તરીકે હિંદુધર્મનાં સાસ્ત્રો ગણીએ તો એમાં મહામાર્ગને પણ સમાવિષ્ટ ગણવો પડશે. એમાં હિંદુ ધર્મજીવોની પાસેશૃષ્ટિનાં સંદેશો છે.

રામ - લીલા , હુધિષ્ઠર - કૌપદી ને એવા અનેક ચલતારી સંત - પુરુષોની નામાવલી મહામાર્ગની ભજનવાણીમાં છે. મહામાર્ગના

અનુયાયી લજનિકોએ રામાયણ-મહાભારત, ને

૧. પુરાણોની પાઠ શ્રુષ્ટિને નિજિયા ધરમની પુરોવામી હવશ્રુષ્ટિ ગણી હોય એ સંભવિત છે. મારકુંડ ઋષિ, સહદેવ જોશી, મેધ-ધાર, માલદે-રપાંદે, જેલદ-લોરલ, લાખા-લોચણ, સાચલિયો ઉપરાંત રામેદેવીરના અનેક લકતોની વાણી મહામાર્ગની કિલ્લુકીને પોતાની રીતે વાચા માપે છે.

મહામાર્ગનાં મૂળ બહુ ઊંડાં છે. એક રીતે એને હિંદુ ધર્મની નાની ગાવૃત્તિ ગણી શકાય. નિરંજન જ્યોતિ સ્વરૂપની ઉપાસના, એ પછી ગાંધી શિવશક્તિ સ્વરૂપની પૂજા, અને છેવટે રામેદેવીરની ચવલારપૂજા સુધી મહામાર્ગનો પંથ લેંચાયો છે. મારકુંડ ઋષિ અને સહદેવ જોશીને નામે ચહેલાં, આ માર્ગનો મહિમા ગાતાં લજનોમાં આ માર્ગના પચિસ તરીકે કોઈ પૌરાણિક ને પૂજ્ય નરનારીતું નામ બોલી નથી રહ્યું. હિંદુધર્મ જેટલી જ એની વિશાળતા છે. પણ પાછળ-થી મહામાર્ગનું ધોર મધ્યપતન થયું છે. હરામી ને પેટભરા શુરુનોએ આ આ માર્ગને અનુસરનારા લોભા લોકોને અનાચારની ગતિમાં ઉતારી દીધા છે. માજે તો મહામાર્ગનું નામ લેતાં જ હુણ્ણા બાળે એમ છે. લકિલ સંપ્રદાયનું શુદ્ધ અને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ બતાવી આપે એવેલેને : સર જહોન લુક્રોકે : જેમ આપણી માંખો ઉપાડી દીધી. એમ આ આ મહામાર્ગનું પણ કોઈ સંશોધન કરે તો એનાં તેજ ને તાકાત અગારા મારી ઉઠે એમ છે. આ મિત્ત્ય વિધાનમાં કવિ મરંદ દયે મહામાર્ગનું નૂતન સંશોધન કર્યું છે. પણ પ્રશ્ન છે કે મહામાર્ગની સ્થાપના લજનોમાં વ્યક્ત થઈ છે ?

મારકુંડ ઋષિનું આ ગોંડે એક લજન મળે છે :

" શ્રુષ્ટિષ્ઠર કહે છે રે, તમે સાંભળો મોટા દેવ,

શ્રુષ્ટિનું સ્થાપન કોણે કર્યું હો...

તેજ-પંજર તો, આદિ નારાયણ રે

તે હી જ્યોતિષ રૂપી તેજ તણો રે ગંધાર છે.

પણ જન્મમાં હતું તે હીં ચઉદ બ્રહ્માંડ,

ગાદિ નારાયણને ઈચ્છા થઈ હાં....

સ્વાસ ઉસ્વાસ બે વચન નિશ્ચયે રે હાં..... ૧

સ્વાસ રૂપી તો માયાવશે, પણ ઉસ્વાસ તો વચન તરણતારણ છે
અથમ મોધાસુ તેજ છે હાં.....

સ્વાસ ઉસ્વાસ તે ગોલ બંધાણ રે હાં....

તેને પૂજી કરવાની ઈચ્છા થાય, ના સિકમળથી કમળ પલા વ્યા,

તેમાંથી ગાદિ શક્તિ ઊભી થઈ... હાં... ૨.

રતિ મેઝ તેજ હરિએ, તેમાં મેલ્યું રે હાં... ને મતિ લઈ તે તેને

હીંથી પણ,

હોહમ્ બાદ ગર્જના કરે, તે કમળમાં દેવી પરવારી હાં,

હો કલમ દેશે કમળમાં રહ્યો રે હાં..... ૩.

પછી માકાશે મકી તે નિકાળ્યું, પંચકમળની વચમાં બેસીને

જાણે તો,

જળ બંબાકાર લાળ્યું હાં.... કહે હુંને તે પેદા કોણે કરી,

પણ કમળ વિશે, દેવી પાછાં પરવચી,

બોહ, હોહ રૂપિ પાણે માવી પડી હાં.... ૪.

માવી અલગ ઉપર તપ માદરીએ રે હાં... બાર વરસની લાગી

ઝડી,

પણ ગગનમાં ધૂન, શબ્દ કેરી સંભળી રે,

પછી માવીને અલગ પાણે ઊભી જડી હાં,

બાર વરસે તો રીઝ્યા નારાયણ હાં..... ૫.

માગો દેવી ફળ માલીએ રે,

પછી ઈચ્છા શક્તિને વર માગીઓ,

સૃષ્ટિ અને રચાલીએ રે હાં, ત્યારે નારાયણ મુળથી બોલ્યા રે,

અચળ પ્રભા વર હીંજ્યે,

તલાતલ મહાનંદ પાતાલમાં તમે જઈને વારો હાં.... ૬.
મન ગમતાં ફળ લીજ્યો હાં....

જ્યાંથી શક્તિ વર વસ્યા તે જાણ પાસે જાવિયો,
પણ જટમાસ કલેવર કરવું કરે,

તો મુળથી શુદ્ધ લાગીયું હાં..... ૭.
તારે શક્તિ તપ જોદરિયો તે હાં,

બાર વરસે જાણ જોલીયો,
માજો વર સતી તમને જાલિયો,

સતી કે તુમે મને વરો હાં..... ૮.
ત્યારે જાણને ઈચ્છા થઈ રે,

ત્યાં તો સાવ પાપાણના જાણ થઈ ગયા,
તેને લઈને શક્તિ નારાયણ પાસે ગયાં હાં,

જા તો પાપાણ જાણ ગયા,
કૃપા કરી કહો, સ્વામી અમારો,

હું જેણી પેરે સૃષ્ટિ જાદરું હાં..... ૯.
તેના પકી તમે સૃષ્ટિ કરો,

તે તારે સતીએ ભંજુર તપ જાદરું,
તારે : ત્યારે જાકાણે વાણી જામ થઈ હાં,

જડાયા છાણા મેટલી પૃથ્વી રે હાં...
હાથ જડાડે, કોટ પથાસ થઈ,

શક્તિ પુલ તણ તમને જાણીએ,
તેનાથી સૃષ્ટિ સંપૂર્ણ ભરો હાં..... ૧૦.

તારે દેવીએ વિચાર કર્યો હાં... મનમાં તે જોઈ જાવિયું,
હથ દિગપાળ પ્રગટ કીધો, છેડા જહીને જાણ રહ્યા હાં,

પણ હથેલી ચોળી, જણ દેવ પ્રગટ કીધો,
જાણ વિષ્ણુ ને મહેશ્વર હાં..... ૧૧.

પ્રથમ પાટની રે, ત્યાં સ્થાપના કીધી રે હાં,
 ને ગાદિ નારાયણને લેડાવ્યા,
 બોહં સોહં પુરુષ ગાદીએ બિરાજે,
 ત્યાં તે દિઁ નિજિયા ધરમ લઈ ચાપિયાં
 અલેખન લેહી પ્રજાએ કીધાં રે હાં,
 પછી નિજાર તે કી રે સાધિયો.
 કહે રૂપિ મારકુંડ, સંબંધો રાજા, ધરમ
 મહા રે ધર્મ લેદિઁ યાજે હા... ૧૨.
 નિજારી કેરી જે ગાથા કરે રે હાં,
 વિષ્ણુ ને ઈશ્વર ઊભા જેને ધરે,
 ધન્ય ધન્ય નિજાર ધર્મ કેરી હાં,
 ગદોર છે પરચા તેના છે,
 કહે "રૂપિ મારકુંડ", સંબંધો રાજા ધર્મ,
 ગાદિ ધર્મ લો ગા એક જ છે હાં "

ભજન ભકું કથા ૨૧૧

ગા રીતે મહામાર્ગની ઉત્પત્તિને પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.
 જો કે ગામાં વેદોની સૃષ્ટિ - કથા પણ લોકવાની રૂપે ગાલે-
 ગાઈ છે. વેદ જૂની મહામાર્ગની પ્રણાલિકા છે એવું મારકુંડ શ્રીષ્ટ
 કથન છે.

ગા ઉપર્યુક્ત મારકુંડ શ્રીષ્ટિના ભજન સાથે ચોરિસ્વાના
 અહાલેખ (અહાલેખ કે અલેખ) સંપ્રદાયનું ભજન સંજ્ઞાવવા એવું માર.
 એમાં સૃષ્ટિ - સર્જનની પ્રેરણા પ્રજા તપસ્યા કરીને મેળવે છે ને
 અલેખ પુરુષ સૃષ્ટિ - સર્જનનો ગાદેશ માપે છે.

"અલેખ પુરુષ બોલિ બહઈ એક ઈશ્વર
 પ્રથમ ગાકારેક ધઈલા વિષ્ણુ કલ્ય,
 તર્ફ જાત હોઈલા ચે નિરાકાર રૂપ.

જે તે જોલિ જલશય્યા પાડિણ નિરાકાર,
યોગ આણે પહોલિ કહે યોગમુદા,
થેલેથેલે યોગનિદ્રા પારિલા નયન,
ધ્યાનકલે જ્યોતિમય વિકાસિલા આલા.

તાહાંક નિશ્વાસ પવન જલે વાળિ,
અદ્ભુતે ભહકીમાન ઉઠિલા ગલગાળિ,
કાલપુરુષ તહું હોઈલાક જાત,
તે કાલપુરુષ શે કમલરૂપ હેલા.

શે કમલ કેશરે પ્રભ વનમિ હેલે ઊભા,
તે પદ્મનાભ કે તે દૂરકુ ચાલિછિ જોઈલા,
થેલાકુ કલિ મું શે દેખીચિ કે તે દૂર
કેલેઈ શે પદ્મનાભ નોઠિલાક શેષ,
નિરિચલ હોઈ જલા સાધિલા તપયોગ,
અલેખ અભ્યક્ત શે તાહાર તપખલે.
શૂન્યે શબ્દ સુભાઈ પ્રભાકું કહિલે....

જોઈલે હે વિધાતા હું જલે સૃષ્ટિ કર
તે મોર લીલા હેલે થેમન પ્રકાર. ૧

૧ અલેખ પુરુષ એટલે અલ્પાય પુરુષ જે અનોજો તે અદ્ભુત છે. એણે પહેલાં વિષ્ણુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું તે એમાંથી નિરંજન ધર્મ નિરાકાર જલશય્યા પર શયન કરી જે યોગનિદ્રા પ્રાપ્ત કરે છે. એમની ધ્યાનચમાધિમાંથી હુલિ પ્રસરી ને ચેના ઉચ્છ્વાસથી પવન-પાણી શુદ્ધ થયાં ત્યારે થોડિયે ઉજળાં મોજાઓએ ગર્જના કરી. આમાંથી કાળદેવે જન્મ ધારણ કર્યો ને તે કાળપુરુષે કમલસ્વરૂપ ધર્મ ચાલા કમલ સ્વરૂપમાં ના કેશરમાંથી પ્રભ જન્મ ધરે છે. એમને કમળનું ઉદગમ જાણવાની ઈચ્છા થઈ, પણ તે પાર પાળી ન શક્યા. પ્રભાએ શલિ ચિતે તપશ્ચર્યા ચાહરી. એમની તપસાધનાના ફળ રૂપે નિરાકાર મલય પુરુષે શૂન્યસ્થ અવકાશમાં શબ્દરૂપે વ્યંજનાથી ઉતર ચાલ્યો કે મારી જીવનલીલાનું કાર્યકોશ બની જળમાં સૃષ્ટિ સર્જન કરે !

મામ મહામાર્ગની ચિત્રનધારામાં સુષ્ટિની ઉત્પત્તિ,
સ્ત્રીપુરુષની ઇશ્વર રીતિ ને માદર્શ ધર્મપ્રણાલિકા વ્યક્ત થઈ છે.
મહામાર્ગની સાધના તપશ્ચર્યા બાહરવામાં છે. અંતરની તપઃપૂત
સુધ્ધિ એજ મનના મલિન સત્ત્વોનો નાશ કરનાર છે.

" ચંદ્ર ને સૂર્ય રે કરે નિત્ય સાધના રે છ,
ગગિન પાણી ધરણી ને બાકાશ રે હાં.....,
નિજારને પથે રે ચાલો તમે નિર્મળા, "

ભારતના પ્રતિપ્રતિયોગી લોકસાધનામાં બાહ્ય સત્ય ગળે છે.
વંચાળ - બિહારના ગાંધી રાંતો પણ માજ મૂલવળનું વ્યંજન.
દ્વારે સૂચવે છે.:

" ધર્મજલે ચાલવાત હેઈછે સંસાર,
ધર્મજલે ધૂણે પરં પુણ્યકલ, "

મામા ધર્મ બલની ગતિલીલા ગાનારા મહામાર્ગીઓ છે.
હુવને માર્કેડ જેવાના દાગલાથી ગા માર્ગની સજનવાણી કેટલેક અંશે
પ્રતીક્રાંત્યક છે.

"પંડ્ય ને વરપંડ્યાં જ્યારે વાણી નોતી ત્યારે નભમે હુંદ નવ
કરતા રે છ,

પ્રજા ને વિષ્ણુ મહેશ્વર નોતતા રે, ત્યારે જાપોગાપ અકરતા
છ રે છ,

સાચો સાચ મહાધર્મ છે હાં... બાર ને બીતર એક પ્રજા છે છ."

માલો મહાધર્મ બહાર અને બીતર એક પ્રજાની ઉપાસના ફટાવે છે.
મનરૂપી માયાના પ્રહેલને રચીને નાદુર્લભ પ્રકાશિત કરી પાંચ
તત્ત્વ જન્માવી ગ્રીહ લોક રચાવ્યા છે એ મહાધર્મ સાચો છે એમ
કહેનારા લોકો છે. તેઓ માગતા કહે છે કે ---

" મૂળ મહામંત્ર લેને પંથ પરકાશ્યો, ત્યારે પાટે ને પાટે પૂજા
કીધી રે છ,

પાયેય : તત્ત્વોઃ પ્રાણીને મહાવ્રત સાધ્યાં રે, ત્યારે નામ તો ધરાવ્યા
નિમાધારી સાચો સાચો મહાધર્મ છે હા..."

મહાધર્મમાં શબ્દ પ્રમાણે નાચારની ઇવનરી તિ છે :

" સળદુમાં રેણી ને કેણી રે જ, સાચો સાચો મહાધર્મ છે હા."
જેમાં પરમાર્થની ભાવના છે, સ્વાર્થનો ત્યાગ છે ને શુદ્ધચતુર્વર્તી મહિમા-
વત ગ્રધ્યાનયોતિ છે.

નાચપંથની સજનસૃષ્ટિ :

પ્રાચીન ભારતની ધર્મપ્રજ્ઞાવિકાઓમાં નાચસંપ્રદાય જાણીતો છે.
જેમાં નવ નાચની ઇવનરી સિખોનું નાકલન થયું છે. મહેંદરનાથ, ગોરણ-
નાથ, ભરૂંહરિ ગોપીચંદ તો નાપણી સજનભાષામાં ગમર થયેલ છે.

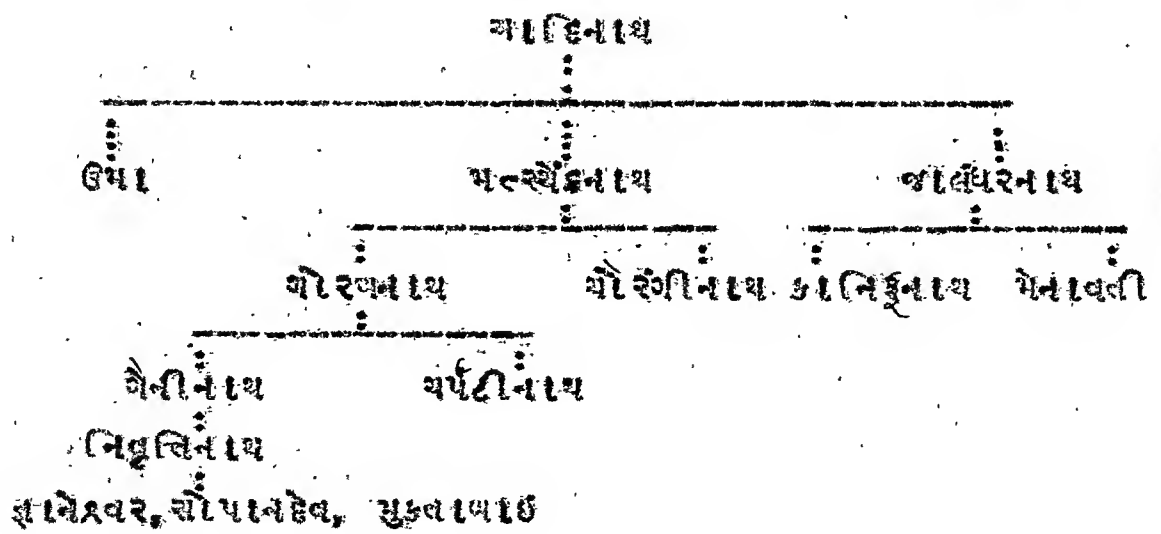
ચીજિય પરિભાષાને સજનમાં પ્રયોજનાર સંત - ભક્તો જા
સંપ્રદાયમાં વિશેષ છે. જેમની સજનસકિતનો સબ્દવ્યાપાર ઈંગલા -
પિંગલા - સુપમણી, ચિકુટી, કુંડલિની, બહારપ્ર, તરવેણી ને તીરે,
ગોડમ્-સોડમ્, ધ્યાન - ધારણા - સમાધિ, પંચેન્દ્રીય જેવા સબ્દ-
પ્રયોગોથી ગયાં કરે છે. તો ક્યારેક નૂરતા - સૂરતા જાતમયોતિ અને
અનાહત નાદનો પણ ઉદ્ભવ જેમાં થયે છે. મહત્તી, દીપક, હંસ, સરિતા,
સિર્યંગ સૃષ્ટિના જીવ તેમજ અલૌકિક પ્રજાંડની નક્ષત્રતારાદિની મનોહર
લીલાનો પ્રતિરૂપ તરીકે ઉપયોગ નાચપંથી સજનોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં
છે.

નાચપંથ ભારત વ્યાપી છે. ઉત્તરભારતની એ નાચપરંપરાનો
પ્રતિધોષ લોકસૃષ્ટિમાં પડ્યો છે ને પરિણામે અનેક પ્રતિબોલીઓમાં
નાચવાણીની સજનમંડળીઓ સ્થાપન જમાવતી રહી છે. જાણે પ્રત્યેક
ભાષાને નાચ સાહિત્યની પ્રતીતિ છે એમ લાગે છે. ગુજરાત - સૌરાષ્ટ્ર
કચ્છમાં નાચવાણીને સારો પ્રસાર સાંપડ્યો છે. બંદે બહુસંખ્ય નહિ તો
પણ અલ્પસંખ્ય કહી શકાય એવાં સજનો ગુજરાતી-હિંદીની સંકરાવસ્થા

-માં લખ્ય છે. મહંદર, ગોરખ, ભરૂંહરિ વેલો બાલો જેવા નાથપંથીઓ ગિરનારની જગ્યાઓમાં માઝમ રાતે અલખપંથના ચાલિકો તરીકે ભજનિકોના ગળામાં રુઝે છે.

આ નાથપંથી ભજનસૂષ્ટિની લાક્ષણિકતા યોગની અનુભૂતિને શબ્દસ્થ કરવામાં છે. યોગાનુભૂતિનું ચિંતન એમાં જીર્ણિત છે. ભજનરૂપ ધારે છે. આત્માના તારે તારમાં અનાહત નાદની રમણા સ્પંદિત થતી હોય એવી ભજનવાણી અહીં બાલાય સાધે છે. આત્મતત્ત્વની પરમ તત્ત્વ સાથે સંશ્લિષ્ટિ સધાતી હોય ત્યારે એ અનુભૂતિના આર્તની સૂરાવલી ભજનિકનો બેકતારો છેડે છે. સૂષ્ટિના અણુ અણુમાંથી પ્રસારિત થીલાને દર્શવાની યોગશક્તિ અહીં સમાધિ દશામાં સ્થાપનો ફેલ ધરે છે. આત્માની ચારણીમાંથી જાણે અનુભૂતિ ગળાઈને નીવરતી હોય એવી ચારૂંતા વાતવરણમાં છવાઈ જાય ને ભજનમંડળી અષ્ટમાર્ગની પ્રવાસી બની રહે છે.

નવ - નાથની પરંપરા આ પ્રમાણે મુખ્યત્વે સ્ત્રીકાર્ય બની છે:

નાથપંથનો મોટોભાગ હઠયોગની પ્રણાલિકા અપનાવનાર છે. ગોરખનો સિદ્ધાંત પણ હઠયોગની પ્રક્રિયાને ફેલાવનાર છે.

"હઠયોગ એ શુદ્ધ સાધકનો કઠોર કંટકભર્યો અગ્રપથ છે, અને સાધક એમાં જ પોતાના સિદ્ધાંતોની સાર્થકતા માને છે." ૨.

"એસા જાપ જપો મન લાઈ, સોહમ્ સોહમ્ અજપા ગાઈ
આસન ફિઠ કરી ધરો પિયાન, અહનિસિ સુમિરો પ્રત ગિયાન"

આવા અજપાજાપરૂં મહત્ત્વ આપણી નાથ સજનવાણીમાં છે:

"પ્રવાસે ઉચ્છ્વાસે સમરણ કરી દ્યો, જપો ઉનસ જાપ રે
ઉંચાના કઈલાસ વાસા, ભણે મઈદરનાથ
ઝીલ, મન ઝીલ હું અમર ખ્યાલા ઝીલ રે."

યોગસાધનામાં ચિત્તવૃત્તિનિરોધ પર લક્ષ્ય અપાયું છે. પૂર્તજલિના યોગસૂત્રો જાણે સજનવાણીમાં ધૂંટવામાં આવ્યાં હોય એમ લાગે છે. મઈદર, ગોરણ, ભરૂંહરિ, ગોપીચંદ અને એવા અન્ય નાથપંથીઓની વાણી આની સાદી રૂપ છે.

"સમજ મન પાણી ભરતી પાણીચારી રે હો હો ૭.

લવ કરી લહેર ઊન રહી બન્દા ગમ કરી ગાગરવારી રે.

લવ રત્ન સંગ અબદ શું ઝરે, તો ઉનમુન ધૂંધવાણી

સમજ મન પાણી ભરતી પાણિચારી રે.

અગમ-ઊગમ દોનું મહા પાવઠા બન્દા, ડોલ કૂવા બીચે ડાલી
રે હો હો ૭.

હેલો ચારીને ભરે જલ પાણી, તો જલહલ જ્યોત દરશાણી
સમજ મન,

સરખે સરખી પક્ષી સાહેલી બન્દા, સુરત-સુરત પાણીચારી રે
હો હો હો ૭.

હળીમળીને ભરે જલ પાણી તો પિવન્તા લાગી લાગી સુમજ
મન.

મઈદરનું આ "પાણીચારી" રૂપક યોગની પરિભાષામાં રજૂ થાય છે. મનુષ્ય પાણીચારીએ સુરત - સુરત રૂપ પ્રાપ્ત કરીને "અધર તખ્ત આસન" સિદ્ધ કરવાનું છે. અગમ નિગમના કૂવામાંથી પ્રજ્વળને સિંચનાર રેગનવર ગાગેવાન: "ગોરણવાણી" ગા. ૧.: સસ્તુ સાહિત્ય: પ્રસ્તાવના.

પાણીવારી તો સામા ગર્વમાં મન છે. ત્યાં "કોણ પુરુષ કોણ નારી"ના લેહ રહેતા નથી. સ્ત્રી-પુરુષ ગમે તે વ્યક્તિ મનથી અલેહરૂપ બ્રહ્મને પામી શકે છે એ સાત્ત્વ અહીં વ્યંજના દ્વારા સ્ફુટ થયો છે.

"ઝીલ મન ઝીલ તું ચમર ખાલા ઝીલ રે " એમ ચાલામાં મનની અજરામર સ્થિતિ સાધવાનું કથન છે. તો.

"અલેક ચારી સુરતા સમજતી નાંઈ રે બોલ કહું તો મેરા કહ્યા ન માને, કોલે પરધેર જઈ — અલેક ચારી."

આત્મા પરમાત્મામાં લીન બને એ ક્રિયા સુરતાથી શક્ય બને છે.

" છ રે લાગા, ઈગલા પિંગલા સુખમણા સાધો છ,

થંદ્ર સૂર્ય એક પર લાવો હાં... " — લોકવણ.

મનના સંયમને નાથયોગીઓને પ્રત્યોદ્યો છે. ગોરખનાથ પણ બ્રહ્મચર્યની કડક માન્યતા પ્રસારક છે. એમને મન તો બ્રહ્મચર્ય કરનાર પરમ તત્ત્વ માનવત્વ મન લાગે છે. મન તો મહાશક્તિનું જ રૂપ છે. આ મન શક્તિ, શિવ ને પંથ તત્ત્વનો જીવ છે. એ મન બધા લોકની વાચા બને જો ઉચ્ચાસથી બને તો.

"વહુ મન શક્તિ, વહુ મન શિવ, ચહી મન પંથ તત્ત્વકા જીવ,

વહુ મન લે જો ઉન્મન રહે, તો તીનો લોક કી ગાથે કહે "

— ગોરખનાથ.

કાયાના મનશૂલા કરનાર મનને સરખંગી શ્રદ્ધિ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે.:

"નાસિ કમલસે જુઓ તપાત્તી, કાયા કમલ બિય મણી પડી,

તેને ઉજવાળે ખોદ બલાંડ સૂઝે, સુરતા ખોરી ગગને ચડી.

જા કાયાનાં બહુ મનશૂલા, મ છર્દે ધડે મન ધડી ધડી,

મણિધરને માથે જેમ ચોરલી વાગે, માણકચોકમાં મણિ પડી."

ત્યાગને વૈરાગ્યની તો નાથસંપ્રદાય મૂર્તિ છે. ભર્તૃહરિ ને ગોપીચંદ એ મહાન રાજવીઓ વેલવ — વિલાસને છોડીને નાથપંથમાં ભળે તો જ અમરપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જ્ઞાન, શક્તિ ને વૈરાગ્યની ત્રિવેણી ગોરખ,

ભરૂંડરિ ને ગોપીચંદની ભજનસુષિટમાં છે.

નયોં ત્યાગ ગોપીચંદની ભવનકથા ગાતાં આ ભજનમાં નીકરે છે.

"ભૂલ્યો રે ભૂલ્યો રે રાજા ગોપીચંદણ, પિયા પરદેશે ન જાના
જે છ."

ત્યારે ગોપીચંદ રાણીઓને પ્રત્યુત્તર વાળે છે એ કેટલો ચારતરફ છે:

"એ રે સેજડિયે ચમને નીંદરા ન જાવે ર

ચૂલઈ સેજડિયે ચમને નીંદરા ન જાવે રે, મારે મન રાજ ન ભાવે
હોછ"

અને પછી તો પ્રશ્નાવલી આગળ વધે છે :

"શાને કારણીએ રાજા મુંડ રે મુંડાવી ને શાને કારણ પે'રી
કંથા હોછ ?

મુગતિને કારણ મેયા, મુંડ તો મુંડાવી ને કાચા-હાકણ પે'રી
કંથા હોછ."

તહીં "મેયા" સંબોધન પ્રિયતમા રાણીઓને ગોપીચંદ કરે એમાં કેટલું જોયિત્ય જળવાઈ છે. નાથપંથીઓ સ્ત્રીમાત્રને મેચારૂપ પેમે છે એનું રહસ્ય છે. સમસ્ત માનવજાતિ તરફ પ્રેમદેષિત સિદ્ધ કરવી, એ માનવસમુદાયમાંથી જે સિદ્ધાન્ત મળે તેના પર ઊજારો કરવો, અને કઠિન વૈરાગ્યમય યોગ સાધના દ્વારા કાળના પ્રવાહને તરી જવા બહુ પ્રયત્ન કરવો એજ ગોપીચંદની ને નાથસંપ્રદાયની ભવનદૃષ્ટિ છે.

"શાને કારણીએ રાજા જપર ધરાયો ને શાને કારણ લીધા ડંડા હોછ?

વસ્તી માગણકું મેયા જપર ધરાયો ને કાળ મારણ લીધા ડંડા હોછ"

અને હવે તો સાવની ચમત્કૃતિ કાવ્યમય અને જ્ઞાનગમ્ય બને છે. :

"કોણ કોણ રાજા તેરી સંગમે ચલેગી ને

કોણ રે કરેગી હો હો ખાતાં હો છ ?"

ગોપીચંદ પણ કેવી નિર્મળ વૃત્તિથી જવાળ આપે છે :

"ચંદા ને સૂરજ મેરી સંગમે ચલેગી ને રેન કરેગી હો હો ખાતાં હોછ."

ચંદ્રની શીતળતા અને સૂર્યની તેજધારા જીવનમાં ઉભે સંક્રાંતિ કરવાની છે. આત્માના સર્વ વ્યાપારો ઉભે રાત્રીના ગલપ્રથિતનમાં પ્રવૃત્ત કરવાના છે. નાથપંથનું જનું સ્વરૂપ તો ચહીં પ્રકટ થું છે. અનેક નદીઓના નીર એના પગથી ધોવાતા રહે છે એવું વિશ્વવ્યાપ્તિકોનું જીવન નાથયોગીએ જીવવાનું છે. બાહ્યોને જંગલમાં ઊડતું પંખી ગણવામાં આવે છે તો કદાચ નાથપંથની ગરબ એમાંમાં ઊડવાનું સંભવે છે.

"કોણ કોણ રાજા, તેરા ચરણ પગાળશે ને કિયાં જઈ જમણો દૂધને
જંગલને જમના મારા ચરણ પગાળશે ને, ઘેર ઘેર જમણું દૂધને લાતી
હોઈ."

જનતાના હૈયાની સરગમ બનવાની એપણાં ચહીં છે. ધરધરનાં સિદ્ધાન્ત પામીને અમે ત્યાં ત્યાં પ્રવાર કરીશું એવી વ્યંજના પણ એમાં ધ્વનિત છે.

ભારતમાં અનાસક્તિ યોગ જીવવાનો પ્રવલ્ન નાથપંથમાં જોવામાં આવે છે. ગોપીચંદની પ્રત્યેક ઉક્તિ નાથપંથની આચારવાણીનો પ્રતિ-શબ્દ છે.

નાથયોગીઓની યોગક્રિયાનું વર્ણન વચિત કઠોર કેહકષ્ટ અને તેને પરિણામે આવતી સ્વભાવની ઉન્નતાએ નાથપંથમાં ઉભે એવો વિચાર આવે છે. સામાન્ય જગતમાં પણ ભગત એટલે ભલો ભોળો નમ્ર ગાંદધી, અને યોગી એટલે રોષથી સર્વનાશ કરી નાથિ એવો સમર્થ લેખાય છે. ભગતની હાંસી કરવામાં પાશ્વર્યા પુરુષો યોગીની પડાયે પણ ન ચડે. યોગ એ સ્ત્રીધો ઉચ્છાસકિત સાથે સંકળાયેલ હોવાથી પ્રેમ કરતાં પ્રતાપની માવા તેમાં વધુ દેખાય છે. નાથયોગીઓની યોગસાધના પ્રકટ કરતું હોય એવું આ ભજન ગોરખનાથનું છે.

"મહારો રે ચૈરાગી જોગી, અહોનીસ ભોગી, જોગણ સંગ ન છાંડ રે.

માનસરોવર મનસા ખૂલતી આવે, ગગન મંડળ મઠ મહિ રે" - ટેક.

"કોણ અસ્થાને તારા સાણુ ને સસરા, કોણ અસ્થાનક તોરા વાસા,

કોણ અસ્થાનક તૂને જોગણી ભેટી? ક્યાં મળિયા ધર - વાસા"

-માનસરોવર"

"નાસિ ગરુડાનક મોરા સાસુ ને સસરા,
 બ્રત ગરુડાનક મોરા વાસા,
 ઈંગલા પિંગલા જોગણ ભેટી, સુખમણે મલ્યા પર - વાસા - માન."
 "કામ ક્રોધ બાળી લલમ કીધા, કંદૂપ કીધા કપૂર,
 મન પવન લે કાયા સુપારી, ઉનમની તિલક સિન્દૂર - માનસરોવર"
 "જ્ઞાન શુદ્ધ દોષી લુંબા હમારા, મનસા ચેતણ ડાંડી,
 ઉનમની તલિ વાગવા લાગી, એ વિધિએ લૂણા ખાંડી-માનસરોવર"
 "એ સતગુરુએ, ગમે પરણાવિયાં, ગળતા ગાળ કુંવારી,
 ગઈદરા પરવાયે "ગોરમ" બોલ્યા, માયાનો ભય દાણી-માનસરોવર"
 - ગોરખજાથ.

સાચો સિધ્ધાપુરુષ તો માયાનો નાથ છે. માયાકુંદરી પર એ સ્થાપિત્વ સ્થાપે તો જ મારાના મોહનરૂપમાં ન હસાય. ચોગી તો ચોગારાધનામાં લીન રહે, વાતમના જોગવિલાસરૂપ બ્રહ્માન્દમાં લીન રહે, જોગણરૂપ સુષુમ્ના સંગાયે વિલાસ કરે, ગગનમંડલરૂપ બ્રહ્મરંધ્રમાં એ પોતાની મઢૂલી સ્થાપે. ગાવા ચોગલીન નાથની કુટુંબલીલા ગોરખનાથ માલેલો છે. :

" હે ચોગી ! તારી જોગણ તમે ક્યાં મળી? મેનાં માતા-પિતા ક્યાં છે ?"

" નાસીયકમાં સાસુ-સસરા છે, બરપુરીમાં વહું છું. ઈંગલા-પિંગલા-રૂપ જોગણનો મિલાપ થયો ને સુષુમ્નામાં મો વરવાસ મલ્ય છે"-ચોગી ઉત્તર આપે છે.

નાસિયાં કુંડલિની શક્તિ વસે છે એ શક્તિવડે જગતકું નિર્માણ સર્જાઈ. એટલે જ "નાસિ - કમલ" ઉપર બ્રહ્મા ને સાવિત્રીનું નિવાસસ્થાન માનવામાં આવે છે. ગોરખનાથે મહી બ્રહ્મા ને સાવિત્રીને સાસુ - સસરા તરીકે વર્ણવ્યા છે. ૩

ગેસરખાલો: મનવર માગેવાન "ગોરખવાણી" પૃ. ૪૫, પ્રકાશન સંસ્થા સાહિત્ય.

માલો નાયચોળી કામક્રોધ લક્ષ્ય કરે છે, કામદેવને કપૂરની જેમ જવલિત કરે છે, મન-પવનને કાયા-સોપારી ગણી મારોળી જાય છે. એ રીતે ઉન્નતાવસ્થાને સિદ્ધરસમ ગણીને તિલક કરે છે. જ્ઞાનને શુદ્ધ ગણીને વિષયોથી પર બનવા સક્ષિતર્થેત એ બને છે.

આ રીતે યોગીએ જ્ઞાન ને શુદ્ધતા એ લુંગાને મનસાશ્પી ચેતનની દંડીએ વધિવાના છે, અને એના પર ઉન્નતાની અવસ્થાના તાર બજાવીને પ્રભુ-લજનમાં મસ્ત થવાનું છે. આ લજન આ પ્રમાણે નાયચોળીનાં લક્ષણોને પ્રકટ કરે છે.

મંત્ર યોગ કે અપયોગ :

પરમતત્ત્વને નામ દ્વારા સ્વાસોચ્છ્વાસની સ્મરવા એ પ્રક્રિયા અજ્ઞાનપ્રાપ્તિ છે. એનામાં લીન બનીને પ્રભુસ્વરૂપ કે નિરાકારસ્વરૂપમય બની જઈ એની લીડમ્ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ એ અપયોગ છે. ગીતા પણ જાણા અપયજ્ઞને સ્વીકારે છે ને એ દ્વારા મહુબ્ય પરમાત્માની સાક્ષાત્ પ્રકટસ્વરૂપની કાંચી કરે છે એમ જણાવે છે.

યોગપ્રણાલિકા મતુસાર મહુબ્યની સ્વાસ પ્રક્રિયામાં ૨૧૬૦૦વારના દૈનંદિન સ્વાસ લેવાય છે એમ જણાવાયું છે. માલી સહજ પ્રાણાયામની અપમાણા માનવદેહને માળી છે.

"કકળીસ સહસ્ર પટસાં જાદુ, પવન પુરિષ અપમાલી" - ગોરખનાથ.

"યમ દમ હીરા લાલ છે, ગિનિ ગિનિ શુદ્ધો સોપ." -

એમ કહેવા પાછળ સજાગ અવસ્થામાં પ્રભુમય બની જઈ ને લીડમ્ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એ મંત્રયોગની સિદ્ધિ. મંત્ર રક્ષણ કરનાર સ્થિતિ છે એવું વકતવ્ય છે. લજનની ભાષામાં "સખદ"નો એક અર્થ મંત્ર થાય છે. શુદ્ધનામનો સાચો "સખદ" જીવનમાં લાગે તો એમાં મિત તદાકાર થતાં સ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રત્યેક ક્રિયામાં પ્રભુનો લીલાવિસ્તાર સધાતો રહે છે. મનના સર્વ પ્રવૃત્તિદ્વારોમાં અપયોગનું જ પ્રતિબિંબ પડ્યા કરે ને એ રીતે સ્વાસ ને વૃત્તિ " તે હું હું" તે હું હું" એવી તદાકાર ભાવનાથી પ્રભુમાં

..મેક બની રહે છે. કુંડલિની જાગૃત થતાં આ સ્થિતિ વિરંતન માનંદની સ્થાપાયે વિલસે છે. અણેદાવસ્થા એ અજપાજાપની એ સિદ્ધિ છે. હું ને પ્રભુ જૂજવા નથી પણ મેક છે એ સિવોહં સ્થિતિ સોહમમાં છે. હું ને પરમાત્માને જોડનાર સોહમ સ્વરૂપે વિલસનાર નાદર્ત પ્રતીક મોમુ કલ્યાણમાં આવું છે. મોમુએ માધી મૂલમંદા કે માલેશ્વર કે પવનમંદ રૂપ સોહમ માનવામાં આવે છે. નાદાતુરંધાન એ અજપાજાપનું જાણે લક્ષ્ય બની જાય છે. પ્રત્યેક પક્ષે ચિત્તની અજાન કે અજાન અવસ્થા મોમુ સ્વરૂપે વિલસી રહે ત્યારે પરમપદપ્રાપ્તિ લક્ષ્ય હોતાં મંદસિદ્ધિનો અનુભવ પણ ભુલાઈ જાય છે ને સાક્ષવત માનંદ, પ્રેમ અને શાંતિનો અહોનિશ અનુભવ થયાં કરે છે.

" ગાઠ પોર ને રેન દિવસ તમે રટણા રટજો પડી પડી,
મનવા ! જાણી લે હરિ ! હરિ !

પાંચ તલવરા બન્યા પિસારા ને, સૂન-ગઠ સુરતા જાય , ડી,
નૂરતીયે સૂરતી, સૂરતીયે રમ લે તો, પુરણ પાયા લેની બગર પડી,
રે મનવા ! જાણી લે હરિ ! હરિ !

સોહમ સ્વરૂપ સધાતાં અનાહત વ્રતસંજીવ જન્મતાં ચિત્ત સૂરતી સાથે છે ને જાણે અમરલોકમાં જાત્યા ગતિ કરતો હોય એમ લાગે છે :

" જલ પ્રિય કમલ, કમલ પ્રિય કલિયાં, લા પ્રિય હોજ લરી,
ઉલટાં નીર ચિગર પર ચડિયાં, ચગર હોજમાં લાગી ઝડી - રે મનવા
ઈગલા રે પિંગલા સેવા સમધની, સુખમણા નાડી તોરી સેવે પડી,
લિહુટી-મહેલમેં હુલા ઉજવાલા, ઝલમલ ઝલમલ જયોલ જલી - રે મનવા "

કુંડલિનીની ઉદ્યોગસ્થિતિ થતાં સ્કોટરૂપ પ્રકાશ જન્મે છે જેને નાદ કહે છે. આ પ્રકાશનું મૂર્તરૂપ "મહાવિંદુ" તરીકે ઓળખાય છે. એ વિંદુના લેણ પ્રકાર ઈચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયા છે. જેને યોગીઓ સૂર્ય, ચંદ્ર ને ચન્દ્રિય મનવા પ્રતા, વિષ્ણુ ને મહેશ તરીકે ઓળખાવે છે. અનહતનાદર્ત પ્રકટ સ્વરૂપ આ નાદ ને બુંદ : વિંદુ : છે.

મોમુ એ સૃષ્ટિનો મૂલમંદ હોતાં એની ઉત્પત્તિ વિશે કેટલીક

કલ્પના થઈ છે.

"મનમથી માયા રે ખેલ રચાવો, ત્યારે નાદ ને બુંદ પરગણ્યા રે જ,
પથિ રે તત્ત્વ લઈને પરગટ કીધાં રે જ, ત્યારે ચીદ લોકી રચાવ્યા જ
સાચો સાચો મહાપ્રમ છે હાં...."

હઠ યોગ :

હઠયોગમાં શરીરશુદ્ધિની ક્રિયા પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. શરીરને સંવર્ધનમાં રાખવામાં ઉપર બેટલે ઈન્દ્રિય - નિગ્રહ ઉપર હઠયોગનાં મંડાણ છે.

શરીરેણ જિતાઃ સર્વે, શરીરં ચોચિચિર્જિતમ્.

-- જ્યેષ્ઠ યોગીજીવમાં ગોરખનાથ કહે છે. પ્રાણ પર આધારિત આ દેહમલોખું છે. પ્રાણ સાથે મિત રુકત છે. બેટલે પ્રાણનું નિયમન થતાં મિતવૃત્તિનિરોધ શક્ય બને છે. બેટલે નાડીઓની વિશુદ્ધિ આવશ્યક છે. નેતિ - ધોતિ - અસ્તિ જેવાં જ કર્મથી નાડી શુદ્ધ થતાં પ્રાણાયામ સધાય છે એ એ રીતે સુષુમ્નાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

ઈંગલા - પિંગલા - સુષુમ્ના વિશે ભજનમાં મહિમાવંત પંકિતઓ મળે છે. નિર્ગુણ પૂજક સંતો પણ આ સુષુમ્નાનું ઊર્ધ્વીકરણ પ્રબોધે છે. સુષુમ્નાનાં દ્વારને અવરોધતી કુંડલિની જાગૃત કરવાનો આ યોગ છે. એ કુંડલિની સાડા વણ માંડાવાળી છે. યોગીઓ પ્રત્તાંડ વ્યાપી મહાકુંડલિનીને અહીં દેહમાં રહેલી પ્રતીકરૂપા કલ્પે છે. આ શક્તિને જાગૃત કરવાનો સાધના માર્ગ હઠયોગમાં છે.

"નવ દ્વારા દશમી ખડકી, ખડકીયે એક ખડકી જ,

એ ખડકી કોઈ સત્ગુરુ ખોલે, કુંચી ઉતરા પરકી જ."

પ્રત્તાંડ તરીકે જોળખાતી કરોડરજ્જુમાં બધું મુખ્ય નલિકાઓ છે. એમાં ઠાળી નાડી ઇડા તરીકે, જમણી નાડી પિંગલા તરીકે અને વચ્ચે રહેલી નાડીને સુષુમ્ના તરીકે જોળખવામાં આવે છે. કેટલાક

ભજનિકો માં જલ નાડીને જુદાં જુદાં પ્રતીકોથી પ્રકટ કરે છે. જેમાં
ઈંડા ચેટલે ચંદ્ર, પિંગલા ચેટલે સૂર્ય. કેટલાક એને ગંગા-જમના-સરસ્વતી
પણ કહે છે. તો કેટલાક એને તરવેણી કે ત્રિવેણી તરીકે ઓળખાવે છે.

યોગમાં મનને નિર્મળ રાખવા ગંગાસતી કહે છે:

"પૃથિ પ્રાણને એક ધરે લાવવા, ને સીંચવો વ્યવસ્થા રે,
ભાઈ રે ! ડાળી ઈંગલા ને જખણી પિંગલા ને, રાખતું સ્વરોહમાં
ધ્યાન રે.

સૂર્યમાં માતું ને ચંદ્રમાં જળ પીતું ને, એમ કાયમ લેઈ વ્રતમાન રે.

ભાઈ રે ! નાડી શુદ્ધ થવા પછી અભિયાસ જામે ને નકકી
જાણવું નિરધાર રે.

ભાઈ રે ! ચંદ્ર-સૂર્યની નાડી જે કરીએ, તે લેઈ પાળે છે વ્રતમાન રે.

ચિત્તમાં પ્રાણ જે લયન થૂંકે રે એથી આવી ગઈ છે સાર રે."

આવી ક્રિયા-વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ ચિત્તમાં "પુરુષ પુરુષર્તુ" દર્શન
કરાવવા સમર્થ છે.

"ભાઈ રે ! નાનિકમળમાંથી પલન ઉલટાવ્યો ને

ગયો પરિગમ દિશ માય રે,

સુરતા થકી ગઈ સૂનમાં ને રે, ચિત્ત માંડી પુરુષ લાગ્યા ત્યાં રે.

ભાઈ રે ! અવિગત અલગ અર્થકે અનાસ ને, અવ્યક્ત પુરુષ અવિનાશ રે,

લાગીને સુરતા તેમાં લીન ગઈ ગઈ ને હવે, મટી ગયો જનમનો ભાસ રે."

યોગ-પરંપરાનું જાણે પહોંચેલી સ્વરૂપ ગંગાબાઈના માં મળકાનાં

ભજનોમાં ઉર્વત બન્યું છે.

ઈંડા-પિંગલા-સુપુષ્પાના મિલનસ્થાને યોગીનો ત્રિકુટી તરીકે પિછાને છે.

ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિદેવીનું એ સ્થાન કલ્યાણમાં આવે છે. મામ કુંડલિની-

શકિત ત્રિકુટિની પાર પ્રવરંધ્ર દ્વારા સહસ્રાર ચક્રમાં સ્થિત થઈ યોગી-
નો " દશમે દ્વારે તાળી લાગી " એવા પ્રયોગો ભજનમાં કરે છે.

"લાગી લગના, થકી ગગના, તરવેણીને મીર છે,

વિના પાળે સોવર સરિયા હંસા નાચા-નરમળ નીર.

જોત જાગી પ્રાંત લાંગી, હેવે, માવેલ ધીર છ,
 "હેમલ ભારથી" જોલિયા, શુરુ, લાંગી ભવની ભીર."

યોગમાર્ગનો મળ્યાસ શુરુ વિના સકય નથી અને એટલે શુરુપૂજાનું પણ યોગમાર્ગમાં મન્ય યાગોમાં પ્રભુભક્તિનું હોય એવું સ્થાન છે. ગોરખનાથ પણ મતસ્થેદનાથને સ્મરીને ગાય છે, મુક્ત દશાનો માર્ગદ.

"નવ દરવાજા વચ કર લીના, દશમેં ડંકા બજાયા,
 મુચ્છંદર પ્રતાપે જતિ "ગોરખ" જોલ્યા, જોજ્યા સો નર પાયા,
 રમતા જોગી ગાયા."

મઠિનમક, મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન મક, મણિપુર મક, મનાહત મક, ને-ગાદ્યાયકમાં વ્યાપ્ત થતી કુંડલિની મસ્તકમાંના શૂન્યમકમાં પડેલ છે એને સહસ્રાર કમળ, શૂન્યકલ, શૂન્યમંડળ કે કેલાસ તરીકે યોગજ્ઞામાં ગણે છે. ગાવા બહુબલને ગણેલું બળનો પણ કમ નથી. કુંડલિની જાગ્રત કરી યોગમાર્ગ પામવાનો માર્ગદ મેળા છે.

"લક્ષ્મર લાળાં, રજ્જર કૂંચી, પારે સ્વશુશ્રુએ- જોલ બજાયા રાય !
 મુચ્છંદર પ્રતાપે જતિ ગોરખ જોલ્યા, જોજ્યા સોઈ નર પાયા, રાય!
 -સોઈ પાણેક ગોરી નજરું મેં ગાયા !"

-એમ કહેલાં જ કુંડલિનીરથી કૂંચીથી બ્રહ્મદ્વારની જાગૃતિનો માર્ગદ વ્યક્ત કરતા ગાય છે.

"કહે રે સેરવનાથ, શુભ ગયાં લાળાં તે, મરસ-પરસ યોગપાણી,
 મારૂં હરિજન ! પીયોને પ્રેમરસ જાણી."

તનમાં રહેલાં તત્ત્વને પામવા યોગમાર્ગનું સેવન કરતાં લખમોછ ગાય છે.

"વસ્તી લયો કે બનમેં જોગસર, તરલ પાયા એક તનમેં રે છ."

ગાય ઉઠયોગ ભક્તિ ને જ્ઞાન કરતાં સરી રની વિશુદ્ધ પ્રક્રિયામાં મસ્ત રહેવાનો માર્ગ છે ને એની સર્વાનુભૂતિને ગાયા ગાયલું બળનો ભારતીય સાહિત્યમાં વિપુલ છે. ધીરનાં આત્મજ્ઞાનલક્ષી બળનો એ કોટિમાં છે. :

"મૂલયજ્ઞી ગાંધે ચડિયા, ગનીયકે ગાવી ચડિયા,
ત્રિવેણી માટે જો કોલ, ફેરા મારા ઠળિયા રે.
સૂનશિખર પર અમર ગજર નર પરમ પ્રભુ વિશ્વંસર,
ધીર બળી ધરણીધર, મઠભક ઠળિયા રે. "

લ ય યો ગ :

મોમુકારમય જગતની કલ્પના લયયોગમાં છે. અનન્યમુખ - એમ
સાહા સ્વ માંદાનું સ્થાન મોમુકાર પર મહત્ત્વ મળેલું લયયોગમાં છે.
હઠયોગ સાહાસ્ય કુંડલી:મંદિર: વળેલી કુંડલિની પર આધારિત છે એટલે
મહાસક્રિયા પ્રતીકરણે શરીરની કુંડલિની સક્રિય ગણવામાં આવી છે,
એને વિશ્વનું આધિભૂત કહે છે. આનું જ વિશ્વનું આદિભૂત મોમુકારના એકા-
શરી મંદિરનું નાથયોગમાં છે. ક્યારેક એટલે જ નાથયોગીને નાદયોગના
ઉપાસક નાદયોગી કહેવાનું મનાય જાય. ગોરખનાથ તો મોમુકાર માત્ર
અથરાપર જગત્ કહી નાથ છે. તે વધુમાં કહે છે કે મોમુકાર મૂલમય રૂપ
સકલ વિશ્વજાપી નાદ છે. મોમુકાર સાધ્યા વિના સિધ્ધિ નથી. એ
મોમુકાર નાદરૂપ હોવાં એમાં બસ, ઠરિ ને નર લીન રહે છે. એ વિના
નિર્વૈણી કલ્પના જ થઈ શકતી નથી.

"નાસિકમલમેં નીરખીને જુલો, કાયા કેલી ખીલ પડી ?

હલીસ લાજાં લાગે લહેરમાં, ગગનમંડળ પર ધૂન પડી. "

- એમ કહેતાં જ અનાહત નાદની કલ્પના સજીવ બને છે.

"દસ દરવાજા બંધ કર્યાં, તો"ય ન પામ્યો વિશ્રામ - અક્રિય
ધેરી-ધેરી નહિયાં વહે."

- એમ નાદ રૂપી નહિયાં લયયોગમાં વહે છે. ગાનંદની સમાધિદશા
એ પછી અસક્રિય નથી. પરિણામે પ્રજ્ઞ-સ્થિતિ અતુલવત્તા રવિસાહેબ કહે છે
કે હું-તું ના એક પછી રહેતા નથી :

"હમ નહિ બાવર જંગમ કરમાં, હમ નહિં જાત વરણ નાસરમાં,

હમ નહિ પૃથ્વી પવન નીર તત્ત્વા, હમ નહિં કબી સૃષ્ટિ નહિ સત્ત્વા,

હમ નહિ અવસ્થા નહિ વેદવાણી, ચાર ફેહે નહિ પરમાણી,

હમ નહિ જ્ઞાન, ધ્યાન, તપકરણી, શારદ થેષ સહે નહિ વરણી,
હમ નહિ મધ્યમ ઉચ્ચ સરપા, રવિરાય નહિ ઊચા ધૂપા. "

પરમ તત્ત્વમાં જાત્યાનો સ્વયં અનુભવતા "રવિરાય" જીનો:

"કચણી ને ગકણી સરવે જીટી, કેનાં ગાયે ગીત ?
જોલણહારો ગાયે જોવાણો ગાયે ગાય અફૂલેલ
પારો ગળી પાનેરે, ઠેલુ રલ્લો તેમ ઠરી. "

ધીરો પણ અનુભવી સાધક, પાસે સ્વયંચાલી ઉપાસના કરતાં જાણે
પ્રશ્નરૂપે "જ્ઞાન-મોલીલી" માં મન, પવન, સજ્જ બને નાદજીવના સ્વરૂપ
ચર્ચવા માગે છે,

"અનુભવી જાવો રે, જ્ઞાનગતિ ગોઠનારા,

ભેદ જતાવો રે, જન્ય માંડી જાળનારા - ટેક.

કહો પવનનું મૂળ કયને, કયાંથી જાવ્યું મન ?

ઠીક કરી ઠેકાણું જતાવો, કયાં કહે છે મન પવન ?

સજ્જ કયાંથી ઊંચે ? ગગન માંડી ચઠનારા,

નાદજીવનું રૂપ જતાવો, કયાં કયાં રહે છે જીવ ?

જૂજવા અર્થ કરી સમજાવો કે સ્વરૂપે છે ગિલ ? "

અર્થઠ જ્યોતિ સ્વરૂપ જાણના ભેદને ધીરો ન્યારા ગણીને રજમાં પદમાં
સુદુ અંજન થતાં સિમિર ટલ્યાનો જાનંદ વ્યક્ત કરે છે: સ્વયંચાલીથી
સધાતી જાનંદરટણાને વાગા ગાયે છે :

" જી પડે, વાળે ઝાલરી, પૂપરી નાદમાં ધમકે કે,

વિના ચર્ક અવવાળાં ગગન વિના વિદ્યુત્ ધમકે રે,

ઘેહાર ભીતરે રમી રલ્લ્યા, અમર અર્થઠ અપાર રે,

મૂંગો તે ગાળા ધાલી ગાય, કેને મે સ્વાદ કહેવાય રે? "

૨૧ જ યોગ.

રાજયોગ ઉઠયોગથી ઊભરો છે. ઉઠયોગમાં પ્રાણનિરોધથી મન-સંયમ સાધવાની સાધનાદૃષ્ટિ છે, તો રાજયોગમાં મન દ્વારા પ્રાણનો સંયમ સાધવાની રીતિ છે. મનને મનથી જ મારતું એ - રાજયોગની રીત છે. યમ, નિયમ, આસન પ્રાણાયામ, દયાન, ધારણ સમાધિ છે. એમાં ચળટાંગ છે, એથી એને ચળટાંગયોગ પણ કહે છે. રાજયોગમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા સદૈવતાનુભૂતિ થતી હોવાથી મંત્રયોગ, ઉઠયોગ ને લયયોગની અને રાજયોગની મંલિમ ગવસ્થાઓ એક જ છે.

જીવનના ચલ-ચલ કે-દો એમાં કુળ-કુળ, ૩૫, સર્વ સુક્ષ્મ ને ને સ્થૂળ સત્વોને સત્વોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એના પર શ્રવણ - મનન-નિદિધેવાસન કરતું એ રાજયોગીનું પ્રાથમિક પગલું છે. એમાંથી યમથી સમાધિ હુમ્મીની ગવસ્થાએ પહોંચી શકાય છે. મંત્રયોગ, ઉઠયોગ, અને લયયોગ અને રાજયોગને નાથયોગીનો સમાનકક્ષાના ગણે છે એ દૃષ્ટિએ યોગનું ચતુર્વિધ લક્ષણ એમને મન વસ્તુ છે. વાણી પ્રાણ ભુંદ અને મન એ ચારે યત્નક્રમે ચાર યોગથી સંયમિત બની શકે છે. ગમે તે એક યોગને સાધતા સદૈવલ સમાધિ શક્ય છે ને એક યોગ પૂર્ણ કરતાં અન્ય ત્રણને પણ સાધી શકાય છે. રાજયોગમાં મનની વૃત્તિને જીતવાનો ક્રમ મહી મનોની રીતે વ્યક્ત થયો છે:

"જોગી ! તેરો સંગડો ના છોડું મેરે લાલ ।

લાલામેરે દિલમે, મલખૂ લગી રે ઘેરાનણ. - જોશું મેં તો બળી રે-

ધૂણીના લખ્યા, સંતો લખીયા ના કહેના રે,

મનવા બેઠે ના લાખ્યા મેરે લાલ - લગી રે,

ઈન્દ્રના જીત્યા સંતો જીત્યા ના કહેના રે,

મનવા બેઠે ના જીત્યા, મેરે લાલ - લગી રે.

કપડાં બે રંગ્યા, સંતો ! અંગીચાં બે રંગ્યાં
મનવા જેણે ના રંગ્યા, મેરે લાલ - લગી રે-૪"
મન સંયમનો બોધ આપતાં અન્ય ભજનો રા જ્યોતની પ્રક્રિયા
દર્શાવવા સમર્થ છે તેમાં ગંગાસતી, જેસલ-તોરણ વગેરેની વાણી જો એ
દૃષ્ટિએ ઉપકારક છે.

૩: સંતપરંપરા.

નિર્ગુણ, સુગુણ અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની ભજનસૃષ્ટિ

: નિર્ગુણ :

પરમાત્માની સૃષ્ટિનો પાર પામી ન શકાય એવો હોવાથી એ
પરમાત્માને નિર્ગુણ વિશેષણથી "સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્" ૧૬.૧૧ માં
વર્ણવાય છે: ગીતા પણ (૧૩જી ચ. ૧૫ શ્લોક) એને "નિર્ગુણ હોવા
છતાં ગુણોનો ભોગ કરનાર કહે છે.

"આરે સૃષ્ટિનો ના વિભાવ નહોતો, ત્યારે ન જન્મ હતું, ન મરણ
હતું કે ન રજસ્ હતું"-એમ "નાયકીય સૂત્ર" ના કથનનો પ્રતિધોષ એક
ભજનમાં મળે છે.:

"તો'તા રે મેરે ને નો'તી મેદની,

તો'તા જે હી ધરતી ને અંકાસ રે હાં હાં

ચાંદો ને સૂરજ જે હી હોય નો તા,

ધણી મારો તે હી આપેઆપ રે હાં હાં." -જેસલ.

નિર્ગુણ છતાં ગુણભોક્તા એ કેવો છે

"સરલ અંશમાં નામ તમાકુ, નામ વિના કોઈ કામનહિ

કાયા વરમંડમાં હુઓ તમાકી, નામ સમોવડ કોઈ નહિ"

નિર્ગુણ સ્વરૂપ એ પરમાત્મા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં પણ કેવા વેધક

નિરૂપણથી વ્યક્ત બને છે.

૪: કવિ "સાગર" સંપાદિત 'સંતોની વાણી' ૧૯૨૦ પ્રસ્તાવના પૃ: ૩૭
ઉપરથી ઉધ્યુત, જે ખીરાના નારે છે. જાને જ માનતું "સોરઠી સંતો
મેધાણી ૧ માં કિંકમના નામે મળેલું છે.

" સખી ! ઉંઘુ જોઉ તો હરિ જાણનામી ।

હેરીને જોઉ તો હરિ હેઠા રે.

સખી ! સૂઈને જોઉ તો સળકે સોડમી ।

જાગીને જોઉ તો તળત પર બેઠા રે."-રવિદાસ

કળી રૂપ નિર્ગુણ એટલે "અણુ" એમ કહે છે (જેકઃ પ્ર. પદ ૧૮૩) કળી રૂપ અતીત
"નિર્ગુણ પ્રણમ" નિરગુણ રામ નિરગુણ નો એવન ઉદ્દેશ સંખ્યાબંધ સખીઓ મળી
કરે છે. સાત્ત્વિક રાજસિક અને તામસિક એ ત્રણથી પણ નિર્ગુણ પર છે
(પદ ૧૮૪). હવે નિર્ગુણની માયા બેલા પછી છે.

" તે હી પંડિતો ગુરજ હોતું નહિ,

પવન, પાણી જાકાસ નહિ,

તે હી નિરંજન નિરાકાર હતા હી

તેજપિંજરની માયા છે ચારી રે-મારકંડ રાધી.

નિર્ગુણને ન્યોત-સ્વરૂપે પણ જાણનાવાનો માર્ગીઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે
"તેજ પંજરલો, અર્ધે નારાયણ રે હી ન્યોત રૂપી તંહો અંબાર છે"
માર્ગી, નાથ-સિદ્ધો અને યૌધ્યોનો નિર્ગુણ પર અર્થક વિસ્તાર છે.

પ: પરંતુ નિર્ગુણમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક તરીકે તો કળી રૂપ સાહેબનું જ ધ્યાનમાં
માલે છે. કળી રૂપ સાહેબે એક નરક સમાનંદનના સિંહ બનીને ભારતીય
અદ્વૈતવાદની કેટલીક સ્થૂલ વાતો અહીં કરી, અને બીજા બાજુ કેટ
લાક સૂફી, કહીરા અને ગોલિયા ઓ પાસેથી સૂફી ધર્મના સંસ્કાર
પણ જોયા । એટલે એમની વાણીમાં કેટલેક ઠેકાણે અદ્વૈતવાદની
અલક મળે છે અને કેટલેક ઠેકાણે સૂફીયોના પ્રેમતત્ત્વની અને કથોક્ત
પવનગ્નરી પુદાવાદની અસર પણ દેખાય છે.

ના રીતે, હેસમાં સમુદાય અને નિર્ગુણના નામથી લઈક વિગતોની બે
ધારાઓ વિષમની પંદરમી સદીના અંતભાગથી માંડીને સત્તરમી
સદીના અંત સુધી સફળાન્તરે વહી રહી હતી.

- ડૉ. મંજુલાલ મલ્હાર, મીરાંબાઈ એક મન

નિર્ગુણ સ્વરૂપ પ્રભુનો એમનાં ભજનોમાં મહાન (મહાશય) શબ્દથી વારં વાર ઉલ્લેખ થયો છે. લગભગ મોટા ભાગના ભજનિકોની ભજન શૃષ્ટિમાં મહાન નામ ધણીનો આરાધ જેવો ઉલ્લેખો ગાવાં કરે છે. એમણે નિર્ગુણબ્રહ્મને ગજરામર, નિરંજન, મવધૂ કે મવધૂત, લેજ પંજર, મહાન, મહાધણી, જેવાં વિશેષણોથી ગાયો છે.

નિર્ગુણની કિલમુદ્રી એ ગાયણી ભજનપરંપરામાં વિશિષ્ટ છે. જોકે એનાં મૂળ વેદોપનિષદ જેટલાં જૂનાં છે. બુદ્ધની જીવનદૃષ્ટિનો પરિપાક પ્રાપ્તી મહાયાન, વજ્રયાન, સિદ્ધાંતની પરંપરામાં નિર્ગુણનો મહિમો મપાર છે. નિર્ગુણ એ એકેશ્વરવાદી કે બ્રહ્મવાદી મોક્ષમાર્ગીનું ઉપાસ્ય તત્ત્વ બની રહ્યું. જનનંત ગનાદિ કે કાલાલીત જેવા વિશેષણોથી કવીર એને લેણે છે. (પદ ૧૮૦)

સંતો બાઈરે, ઉન ધરકી મોલેગત સમજાવો જન પરમે બ્રહ્મ
ગાયો છ.

સંતો બાઈ રે, કાયા છોડ મલે જય કંસા તણ જીવકા કહાં
જાય સમાયા છ.

સંતો બાઈ રે, કોઈક પૂજેશિવ સકિત હું કોઈ પીર મનાવે
સંતો ઉન ધરકી

સંતો બાઈ રે, મહાન પુરુષ કી માદ ન જાણે, કોગટ ફેરા
ગાયો છ.

પાના ૨૭ પરની કૃત -નોટ-

૬ એક બાજુ પ્રાચીન સગુણ ઉપાસનાનું કાવ્યક્ષેત્ર લેવા ર વઈ રહ્યું હતું ત્યારે બીજી બાજુ મુસલમાનોના વસવાટથી દેશમાં જે નવી પરિસ્થિતિ જન્મી તેની દૃષ્ટિથી, હિન્દુ મુસલમાન બંનેને માટે એક સામાન્ય સક્રિયમાર્ગનો પણ વિકાસ થવા માંડ્યો. આ માર્ગ એકેશ્વરવાદનું એક અનિસ્થિત રૂપ લઈને લેવાર થયો: જે ક્યારેક બ્રહ્મવાદ તરફ પણ ઠળતો અને ક્યારેક પચગમ્યરી છુદાવાદ તરફ પણ ઝુકાવતો, આ વાદ "નિર્ગુણપંથ" ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. -ડૉ. મંજુલાલ મજુમદાર-ચિરાબાઈ-એક મંનપૂ: ૬૩

ભજનમાં સગુણ પ્રેમલક્ષણાલિપિ :

ભારતમાં સગુણ - વિચારવારાને બહુ જ પ્રાચીનકાળથી પૃષ્ઠિ મળી છે. ભાગવતધર્મ અને રાધાવલ્લ્ભી સંપ્રદાય કે હિલહરિવંશી સંપ્ર - દાયમાં સગુણમતને સ્થાન છે. જા શેક સાધના માર્ગ છે, દાશનિક - મતવાદ તરીકે નથી. ચઢી વિષ્ણુ, રામ, રાધા કૃષ્ણની ઉપાસના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભારતમાં નાનાદાસની "ભકતમાલ" માં હરિવંશમાંની ભજનશૈલીને મૂઠે ને રહસ્યપ્રધાન તરીકે વર્ણવામાં આવી છે.

પરમાત્માના નિર્ગુણ સ્વરૂપને કોઈક આકૃતિમાં ગુણ સ્વરૂપે પામવાનો પ્રયત્ન અગુણવાદીઓનો છે. પ્રેમને જ ચઢી વિશ્વવર્તુ સકલ કેન્દ્ર માનવામાં આવે છે. પરમાત્માના જ્ઞાન, સકિત, શૈશ્વર્ય, બલ, વીર્ય ને તજને ચઢી પ્રતીકરૂપે પૂજવાનો ને ભજવાનો શ્રેવામાર્ગ છે. વિષ્ણુ, રામ-કૃષ્ણ એના અવતાર^{નો} પૂન્ય વિભૂતિઓ છે.

પદ્મગુણી બિદ્ય પરિબ્રહ્મ સત્ય, રજસ ને તમસ ઈ પ્રાકૃત ગુણોથી વિહીન હોવાથી તેને નિર્ગુણ કહે છે, તો કેટલાક પરબ્રહ્મને એ પ્રાકૃત ગુણોથી શુદ્ધ માને છે, એ ગુણસ્વરૂપને પૂજે છે. સકિતના અનેક સંપ્રદાયો - માં ભજવાનના સગુણસ્વરૂપ ઉપર ભાર મારવામાં આવ્યો છે ને એ સગુણને રામસકિત^{ને} કે કૃષ્ણસકિતનાં પદોમાં માર્ફ સાવે ગાવામાં આવ્યો છે. મધ્યગુણમાં વૈષ્ણવ સકિતમાર્ગના આચાર્યોમાં રામાનુજાચાર્ય સગુણવાદ - ની પૃષ્ઠિરૂપે અવતારલીલાનાં વર્ણન - કીર્તન પર સવિશેષ ભાર માર્યો છે.

છતાંય નિર્ગુણ - સગુણના તત્ત્વભેદોને દૂર કરવાના માર્ગો પણ તત્ત્વધર્મ - ના ઉત્તિહાસ જોતાં વિચારાયા છે. સુલશીદાસે બન્નેનાં અભેદનો સિદ્ધાંત ગાવો છે. રામ-સ્વરૂપ એમને વિશેષ પ્રિય હોવાથી એ સગુણસ્વરૂપનો ગહિમા ગાવા હોય એમ માની શકાય. પણ નિર્ગુણસ્વરૂપ પણ એમને એટલુંજ સ્મરણ છે. બિદ્ય સગુણ ને સ્વરૂપ માનવા પાર વિનાની મધ્યા જોઈએ છે એમ સુલશીદાસ કહે છે.

શ્રવેદમો દિશામ્

શુજરાતમાં સુલચી દાસનાં પદો મળે છે જેને ભજનિકોએ પોતાની બનાવીને ગાયાં છે :

"જનકપુરમાં ગાવો ઉરિ, હે જી રાજા હરથના રે કુમાર."

"હે જી ગજ રથ જોડ ઉરિ, ચલ્યા ઉરિ બનયે -ગજ રથ જો ઉરિ"

"હોલ કલમ ઉરિ સાઈ ખંડાયો રે."

"ભરથણ, તમ ધર્મ જાણો મોરા વીરા."

"મેરે રાખજે ગરવ કર્યો સોઈ નર હાથો."

જેવી પંક્તિઓની શરૂ થતાં એ ભજનો સવિશેષ રામના સશુણ્દરપને ભક્તિપૂર્વક સજે છે.

ભક્તિના અનેક સંપ્રદાયો સ્થપાયા છે. એમાં પ્રથમ સશુણ્દરપને પૂજા, ઉપાસના, આરાધના ને ધ્યાનથી સહેજમાં પામી શકાય છે. જેવી ભક્તોની માન્યતા છે.

મધ્ય, વિષ્ણુસ્વામી, નિર્ભાઈ અને રામાનુજ એ ચાર વૈષ્ણવમતની મુખ્ય ધારાઓ છે. એમાં રામ અને કૃષ્ણની ઉપાસના પ્રબોધવામાં આવી છે. ચેતન્યની રાધા -ભક્તિ નામસંકીર્તનની ઉપાસનાનું મંત્ર છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યની બાલકૃષ્ણ-ભક્તિ ઉત્તર ને પશ્ચિમ ભારતમાં લોકપ્રિય થઈ. એના ચષ્ટછાપના કવિઓની અસર ભારતની ભક્તિકવિતામાં એક નવો ચેતનાપ્રવાહ લાવે છે. ઊર્મિઓતો એ દૃષ્ટીએ નવી શૈલીથી પદ સાહિત્યને કંકારે છે. પરિણામે શુજરાતની ભજનકવિતા પણ એના પ્રવાહે રંગાવા વિના રહી નથી. નરસિંહ, રવિદાસ, મીરં, દાસી હવણ, દયારામ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ પર કૃષ્ણ ભક્તિનો રંગ રેલાયો છે. કેટલાંક પર કોઈ પંથ કે વિચારસરણિની સ્પષ્ટ છાપ નથી. પણ કૃષ્ણભક્તિ વ્યાપકપણે ભજનિકોનો કવનવિષય બની છે.

"ઈશુની ચોદમી સદીમાં રામાનુજાચાર્યની શિષ્યપરંપરામાં

રામાનંદ સયા. એમણે વિષ્ણુના અવાર રામની ઉપાસના પર જોર દીધું અને એક જ સંપ્રદાય બનાવ્યો. બીજી બાજુ શ્રી વલ્લાભાચાર્ય પ્રેમભૂતિ બાલકૃષ્ણને લઈ જનતાને ભક્તિરસમગ્ન કરી. આ રીતે રામ-ભક્તિ અને કૃષ્ણભક્તિના ઉપાસકોની દિવસિય પરંપરા ચાલી. "આ ડો. પંજુલાલ મજુમદારના વિધાનમાં સચ્ચિદાનંદનો પ્રવાહ મધ્યકાળમાં કેવો હતો તેનું વિશ્લેષણ મને છે. આની અસર ગુજરાતમાં પણ થઈ અને કૃષ્ણભક્તિના પદો અધ્યાત્મ ચારતરપે પ્રકટયાં.

નરસિંહ, કેશવદાસ, બાલણ, જનાર્દન, વીરસિંહ, બીમ, ખીરાં, દાસી ભલણ, દયારામ, જેવાંઓની સર્જનશૃષ્ટિમાં કૃષ્ણભક્તિના પ્રલંબ-સૂરો પણ વણાયા છે. એમની પદકવિતામાં રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું અલંકન પણ ધ્યાન યેચે છે. આ ચાટે જયદેવ અને વિદ્યાપતિનું જે પ્રેમના પર છે.

"કૃષ્ણચરિત્રના ગાનમાં ઊર્મિગીતોની જે ધારા બંજાળામાં બાર-યાં ચલકમાં જયદેવે અને કૌદમા ચલકમાં મિથિલામાં વિદ્યાપતિએ - વહેલી, અને લીલાશુક - પિટલમંડળે "શ્રીકૃષ્ણકર્ણામૃત" અને બાલકૃષ્ણ-ક્રીડાકાવ્ય" ના મધુર સંસ્કૃત મુક્તકોમાં જે ભક્તિને રેલાવી તેનું અવલંબન પ્રજના ભક્તકવિઓએ પણ કર્યું. વલ્લાભાચાર્યે "મધુરા બટક" જેવાં કૃષ્ણ-સ્તોત્રોથી તેમજ તેમના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજી સ્તોત્ર સ્વરચનાથી તેમજ ગુજરાતમાં નરસિંહ અને ખીરાંએ પણ રાધાકૃષ્ણકીર્તનાં છૂટા પદો તથા કીર્તનો રચી, જે પરંપરાને આગળ ચલાવી, હિન્દી સાહિત્યમાં તો કવિઓએ પોતાની શૃંગારમયી મુક્તક કવિતાને ચાટે રાધા અને કૃષ્ણને જો જ પ્રેમ આલેખન તરીકે લીધો હતો"

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય તેના કવિઓ અને પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ:

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી (૧૭૮૧-૧૮૦૩) જે સ્થાપેલો શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય એ મૂળ તો તૈષ્ણવ ભક્તિસંપ્રદાય જ છે. એમણે યોગપ્રાણવાયુ ને ચાંડ તપશ્ચર્યાનાં જોડે જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેના પરિપાક રૂપે ચાંચાર્યે નીકળેલા નીલકંઠ મોંગરોળ ગાવે છે. હાં ઉધ્ધવરૂપ મનાતા સ્વામી રામાનંદના લોજ ગાયે એમણે

ઉ.સ. ૧૮૦૦માં દીક્ષા લીધી. આ સુવાન આચાર્ય તરીકે સમર્થ ધર્મ પ્રચારક બની રહ્યા. એમના શિષ્યમંડળમાંના મુક્તાનંદ, નિબ્જુનાનંદ, પ્રહ્માનંદ અને પ્રેમસખી (પ્રેમાનંદ) પ્રેમલક્ષણાલકિતના ને સંપ્રદાયના સમર્થ કવિઓ તરીકે યમર બન્યા.

મુક્તાનંદ ૧૧૭૬૧-૧૮૩૦-૧

શ્રી સહજાનંદની ત્રણે મોટા છતાં સુદુઃખા અને વિનમ્રતાથી એમના શિષ્ય બનેલા મુકુંદદાસે દીક્ષા પછી મુક્તાનંદ નામ ધ્યાયું છે. "મુકુંદબાવની" ઉધ્યવગીતા અને સતીગીતા" એમની કૃતિઓ છે. એમાં ઉધ્યવગીતા" એ ત્રણેમાં કવિત્વ ગુણે ચડી ચાલી છે. કૃષ્ણપ્રેમ ગાત્રીને વ્યક્ત કરતી ગોપીનો કરણ રંગ એનું સુંદર નિરૂપણ છે. ઉપરાંત એના છૂટક પદોમાં વ્યક્ત થતી પ્રેમલક્ષણાલકિત સંપ્રદાયમાં અનેકોની હૈયાસંગતિ શ્રંષિ છે.

નિબ્જુનાનંદ ૧૭૬૬-૧૮૪૮ ૧

કચ્છના લાલજી સુવાર શ્રી સહજાનંદના બોમિયા તરીકે સંગાળી બન્યા. સાધુવેશ પહેરાવી સ્વામીએ ભિક્ષારો મોકલવા નિબ્જુનાનંદ નામ ગાખ્યું ને પછી તો વૈરાગ્યની લગ્નનીએ એમને આતમરાળી બનાવ્યા.

લગભગ ૨૦ જેટલા કાવ્યકાંડો અને ત્રણ હજાર પદોના એ સર્જક છે. સ્વામીજીના જીવનને પૃષ્ઠેડમાં "પુટ્ટમોત્તમ પ્રકાશ" અને "મહત્વચિંતમાણી રૂપે" વ્યક્ત કરીને સુદુઃખપૂર્ણાનું રહસ્ય પ્રકટ કર્યું છે. ભક્તોની આપ્ત્યાનો પણ કવ્યાં છે.

"જનની છવો રે ગોપીચંદની, પુષ્પને પ્રેર્યો વેરાગ છ,
ઉપદેશ ગાખ્યો એણી પેર, લાગ્યો સંસારીકો આગ છ"

અને ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, ભરથરી, રાવણના દાગલાથી એ ભજન વૈરાગ્યનો ભગવો રંગ લગાડી દે છે.

"ત્યાગ ન દે રે વૈરાગ્ય વિના "એ ભજન તો ગાંધીજીને પણ કેટલું પ્રિય હતું ! ચિરહ-મિલનના ને સ્વરૂપ વર્ણનના પદો પણ ભકિત રસમાંના પ્રેમપદારથને દર્શાવે છે. એમની બાપા સરજા ને હૈયાઓગરી

ઉભરી જાવ તેવી છે.

"જંગલ વસાવું રે જોગીયે, તણ તનડાની માણજી.
લાલ ન ગમે મા વિશ્વની, માટે પહોર ઉદાસજી

ધન્ય તે સ્વાંગ વેરાગને, તણ તનડાની માણજી,
કુળ રે તણ નિબૂળ થયા, તેનું કુળ અવિનાશ જી."

બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૧૧૭૭૨-૧૮૪૬

સંપ્રદાયના મા ગણનાપાત્રે કવિ કવિત્વની મુદાથી બ્રહ્મભગનીને
માણે છે. મૂળ તો લાડૂ બારોટ નામે એમની સંસારી ગોળખ ખળે છે, માણ
લળેટીયા માવેલું માણ એમનું જન્મસ્થાન છે. કચ્છમાંની કવિસાગરમાં
ખિંજાના સંસ્કાર મેળવીને સંસ્કાર અભ્યાસી થયા. એમની મૈત્રિક
પ્રતિભા સહજાનંદના દર્શન ને સાન્નિધ્યથી ખીલી ઉઠી. સ્વામીજી પણ
એમને "સુખા"ના સંબોધનથી લક્ષાવતા.

"નિરશુભ પંથ નિરાલા, લાધો નિરશુભ પંથ નિરાલા રે,
નહી તિલક નહીં છાપ પારણા, નહીં કંઠી નહીં માલા રે
નિશ્ચ દિન ધ્યાન લગે હી રહે મેં પ્રગટે ન્યોત ઉજાલા.

સહેલું સુમરન ઠોવલ ધર્યે સોઈ ગાપ સુખાલા રે,
નહિ મૂરલ નહિ રે કછુ સૂરત, રૂપ રંગતલાલા રે.
સજ જળ વ્યાપક પટ પર પૂરણ, મેલન પુરુષ વિદ્યાલા
નહિ ઉત્તમ નહિ નીચન મધ્યમ, સજ સમાન જળ પાલા રે.
બ્રહ્માનંદ રૂપ પહેયાનો તજો સકલ પ્રમ જાણી રે."

"પ્રેમનગર મલ જાના મુસાફિર, પ્રેમનગર મલ જાના મુસાફિર
પ્રેમનગરના પંથ કઠિન છે, ઉંચે શિખર ઠિકાના,
પ્રેમનગરની નહિયાં ગહરી, લાખો લોક હુવાના.
પ્રેમનગરની સુંદર પરિવા, સજ જળ ફેળ હુવાના.
"બ્રહ્માનંદ" કોઈ વિરલા પહોંચે, પાલે પદ નિરવાના."

"મા તન રંગ પતંગ સરિખો જાતા વાર ન લાગે છ"

"નરેહ દીધી હુને નાથે રે, હોય ધન તો વાવર."

"માણું જોવાં રે મોઢે નહિ તે નર માટી.

"સાચા છૂરા રે જેના વરી ધાવ વખાણે"

"જગતમે છવન હે દિન ચાર. "

"જાવોં પથરો લરે, પ્રજા સહાય તો કરે."

માધવ જ્ઞાન - વૈરાગ્યની પદો પ્રજાસુમારીને વ્યક્ત કરે છે.

કૃષ્ણલકિત વ્યક્ત કરતાં પદો પણ છે :

"શ્રીકૃષ્ણ કહે નિરધારા સુન ચરજીન પ્રયન હામારા."

"શ્રીકૃષ્ણ લાજ રખ મોરી, મૈય સરણ પડી હું તોરી."

"લટકાળા હો લાલ ! મન માણું કીધું રે લટકે તારે,"

લટકાળા ! હો તારે લટકે રે લેરખડા ! હું લોભાણી"

"હેલા ! તારું જોશું જાણી મોહી હું વનમાણી રે,"

"રે લગની તો હરિવરની લાગી મેં લનધનની માથા ત્યાગી"

"રે ચિર સાટે નટવરને લરીએ રે પાછાં પગલાં તે નવ ભરીએ."

—પ્રેમલક્ષણલકિતનો આ ગાયક માવી મનોહર પંક્તિઓથી સર થતાં ભજનોમાં ગોપીભાવને ગાય છે. જ્ઞાનવૈરાગ્યની પદોમાં પણ એની સિદ્ધહસ કવિતાકલા પ્રકટે છે. ચેતું કીશલ, બાપાસામર્થ્યને કવિત્વની મુદામયી ચિત્ર શકિત ભજનહેઠને પુન્ટ કરે છે. શ્રી પુતુશી જેના કાવ્યત્વની પ્રશંસા કરતાં કહે છે: "...જેના સબ્દોના તેજથી ભાલો સૂર્યકિરણોમાં લરંગો નાથતા હોય તેમ નાથે છે. કોઈક કોઈક ઠેકાણે તો ભાવણ, પ્રેમાનંદ, કે મુક્તાનંદ કરતાંયે સરસ શબ્દો તે વાપરી શકે છે અને દયારામની ચમકથી હુદો છતાં તેવીજ શોહક ચમક તેમાં દેખાય છે."

..તેણે રચેલા અકિતસાહિત્યમાં ઉપા પ્રકારની કલા છે અને શૈલીની મોહકતા છે." ૮

પ્રેમસખી પ્રેમાનંદ ૧ ૧૭૭૮ - ૧૮૪૫ ૧

પ્રેમસખીનું બિદુદ પામેલા પ્રેમાનંદને જોઈને સાપ્તાગ દંડવત્ પ્રણામ કરવાનું મન થઈ જાય એવી ભાવના શ્રી સહજાનંદજી^{વ્યક્ત} કરેલી. એમનું સર્વનાત્મક દૃષ્ટિબિંદુ એક પ્રેમઅકિતમાં રમણ કરતી ગોપાંગનાનું છે. પોતાને નરસિંહ-મીરાંની જેમ ગોપી કલ્પીને એમણે હૃદયને અકિતસખીનું કર્યું છે. પરમાનંદની મસ્તી પણ ગોપીભાવથી એમણે માણી છે. જીવનનો સ્વસ્થ ને સુણદર્શી પરમપ્રેમ ગોપીરૂપે જાણે માણવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય એવી કાવ્ય-ભાવોર્મિઓ ગાઈ છે. તેમના કૃષ્ણ તો સહજાનંદ હતા.

શ્રવણસાધના સાથે સૂરસાધના પણ એમને વરી હતી. અકિતબોધ ને જ્ઞાનવૈરાગ્યની અભિવ્યક્તિ, અકિતરસની ચાંત સમાધિના સાગરમાં મનને મગ્ન કરે છે.

"મૈં તો બિદ ભરોસે બહુનામી."

"સેવા સુમરન કહુવે ન જાનું, સુનો તો પરમ સુદુસ્વામી."

૮" વંદુ સહજાનંદ રસરૂપ, મનુપમ સારને રે લોલ."

"સજની શ્રીજી પુજમે સાંભર્યાં રે. "

"નેણામાં રાણું રે, નેણામાં રાણું રે, નાયજીને જલન કરીને
મારા નેણામાં રાણું."

જ્ઞાનઅકિતની અજોડણી જેટલી વૈરાગ્યપ્રધાન છે તેટલી જ પ્રેમ - અકિત રસમગ્ન કરનારી છે. ગોપીવિરહનાં એમના પદો એ દૃષ્ટિમાં આવડીકર્તા જેવા છે.

"હો રસિયા ૧ મૈં તો સરણ તિહારી."

"વિસર ન જાજો મેરે ચીત"

૮. અકિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય પૃ: ૩૮૭/૧ મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ"

જેવાં ભજનોની પંક્તિઓ મનમાં વસી જાય એવી છે. ભાષા, ભાવ અર્થનું સાહિત્ય આ કવિને સિદ્ધિરૂપે વર્ચા છે. મહાત્મા જીંદગી ગાંધીજી પણ આશ્રય ભજનાવલિમાં પ્રેમસખીને સ્થાન આપે છે.

મુનશી પ્રેમસખીમાં મુખ્ય ભક્તિનું દર્શન કરે છે: "ભક્તિસાહિત્યની દૃષ્ટિએ સ્વામીનારાયણપંથમાં મોટા કવિ છે, એટલુંજ નહિ, પણ નરસિંહ મહેતાના પછી પ્રધ્યકાળના સાહિત્યમાં જો કોઈના કાવ્યોમાં મુખ્ય ભક્તિની ગાંધ દેખાતી હોય તો આ પ્રેમાનંદમાં છે." ૬
શ્રી ચંતરરાવ રાવળ^{૧૦} પણ કહે છે "જેમ મુક્તાનંદ સ્વામીની કવિતાનો ગુણ પ્રસાદ અને પ્રભુમાનંદ સ્વામીની કેટલીક કવિતાનો ગુણ ચોક્ષ્ છે, તેમ આ "પ્રેમસખી"ની કવિતાનો પ્રધાન ગુણ માધુર્ય છે. એમની ભાષા ક્યારેક હિંદી મિશ્રિત બની છે."

પંથની ભજનશૃષ્ટિની દૃઢી સમીક્ષા કરતાં આટલું કહી શકાય, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમન્વય એ ભજનશૃષ્ટિમાંના મત્ત્વેક પંથ કે સંપ્રદાયમાંની લાક્ષીમાં પ્રબોધાયો છે. છતાંય ત્યાગ અને વૈરાગ્યની સાધના ખંઝ, હઠ, લય ને રાજયોગ દ્વારા કરીને આત્માની પરમ ઉર્ધ્વગતિના પ્રલંબ સૂરને વાગા આપતા નાથપંથીઓ એકલ આનંદચાત્રીઓ જેવા છે. મહામાર્ગની પુરુષ - પ્રકૃતિના અભિન્નતત્ત્વને પ્રબોધતી લાક્ષી - ધારા શૃષ્ટિ ઉત્પત્તિની રમ્યકલ્પનાઓથી મંકિત હોઈ વેદોપનિષદોની ચિરંતન અનુભૂતિઓના પડખા પાડે છે. શૂન્યવાદીઓની છાયા પણ નાદબ્રહ્મના સ્વરૂપની ખીચાંચાસખી હોઈ વિશ્વની ચેતનામાં બનાવતના હેતું દર્શન કરે છે. તો નિર્ગુણવાદીઓ અલક્ષ્યને લક્ષ્યરૂપે કલ્પીને નિરંબરોનો આરાધ જાય છે. અશુભેદર્શી ગોપીકંઠથી પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિમય પદાવલી - ને ભજનમાં આવતારે છે.

આત્મજીવનની સત્તાર જેતું ભજન આ રીતે પંથોની વિભિન્ન સાધના-પ્રણાલીઓના સંવાદી સૂરો રેલાવીને ચિંતનની ચસ્ત મદિલી ભાવ ભરતીતું સુરમ્ય અનિર્વચનીય વાતાવરણ ખડું કરે છે. પંથોની ભજનશૃષ્ટિની આ લાવોદધિમાં નામી-અનામી અનેક સગંકો લોકહૃદયની

નાનીથી નેમણોને લહેલાવતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે એમાંના કેટલાકને
શાસ્ત્રતના કિનારાની પેલેપારની પરમજ્યોતિ સુધી પહોંચવાની જાત્મ
-લગની લાગે છે.

૬. સકિલ મને સાહિત્ય ! મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ પૃ: ૩૮૫ ।

૧૦. મ. મ. રાવલ :

ગુજરાતી સાહિત્ય ! મધ્યકાળ પૃ: ૨૦૬